

УДК 34.01

Тетяна ТКАЧ,
ад'юнкт кафедри теорії держави та
права Київського національного уні-
верситету внутрішніх справ

АДМІНІСТРАТИВНІ ПРИЧИНИ ЛІДЕРСТВА У ВЧЕННІ РОБЕРТА МІХЕЛЬСА

У статті розглянуто одну з основних ідей концепції Роберта Міхельса, засновника теорії елітарної демократії, – формування лідерства у суспільстві. Проаналізовано «закон залізної олігархії» в контексті ролі та значення організацій у державному будівництві, а також сумісності демократії з лідерськими тенденціями. Порушено питання лідерства як центральної проблеми в аналізі структури влади у державі, наголошено на необхідності дослідження еліти в контексті організаційного утворення. Узагальнено питання можливості використання концепції в українському державотворенні.

Ключові слова: лідерство, еліта, теорія елітарної демократії, Роберт Міхельс, організація, партія.

В статье рассматривается одна из основных идей концепции Роберта Михельса, основателя теории элитарной демократии, – формирование лидерства в обществе. Анализируется «закон железной олигархии» в контексте роли и значения организаций в государственном строении, а также совместности демократии с лидерскими тенденциями. Поднимается вопрос лидерства как центральной проблемы в анализе структуры власти в государстве и подчеркивается необходимость исследования элиты в контексте организационного устройства. Обобщается вопрос относительно возможности использования концепции в украинском строительстве государства.

Ключевые слова: лидерство, элита, теория элитарной демократии, Роберт Михельс, организация, партия.

This article raises one of the basic ideas of the concept of Robert Michels, the founder of the theory of elite democracy – a question of leadership formation in a society. It has been analyzed «the law of iron oligarchy» in the state structure in a context of the organizations role and value, and democracies compatibility with leader's tendencies. It has been brought up the leadership question as central problem in the analysis of power structure in the modern organizations and has been underlined the necessity of elite research for a context of the organizational device. Corresponding generalizations

and conclusions become concerning possibility of the concept use in the Ukrainian state formation.

Keywords: *leadership, elite, the theory of elite democracy, Robert Michels, organization, party.*

Творчий шлях Роберта Міхельса, німецько-італійського соціолога та політолога, досить складний та суперечливий, дослідник постійно перебував у стані наукового пошуку, інтелектуального напруження, брав участь у дискусійних обговореннях. У молоді роки входив до лав соціалістичної партії, боляче сприймав соціальну та майнову нерівність, підтримував синдикалістів та анархістів. Поступово він розчарувався в соціалістичному робітничому русі, особисто познайомившись з італійськими вченими – засновниками теорії еліт – Г. Москою та В. Парето, повністю переконується в неможливості побудови економічно та політично рівного суспільства. У своїй праці «Проблема прогресу», опублікованій у роки війни, Міхельс приховує ідею інтернаціоналізму. Наріжним каменем історичного матеріалізму, – писав Міхельс, – є ідея про те, що робітничий клас усього світу об'єднаний залізними путами спільності соціально-економічних інтересів перед обличчям буржуазії» [10, с. 235]. Війна та події післявоєнних років зруйнували ці ілюзії. «Соціалістичне братство, – констатував Міхельс, – скотилося до рівня теми для записних ораторів на першотравневих святах» [10, с. 235].

Книга Міхельса, опублікована в Німеччині 1911 року, в перекладі з мови оригіналу має назву «До соціології сутності партій у сучасній демократії», стала важливим етапом у його науковій та політичній біографії. В основі книги лежить величезний емпіричний матеріал та особистий досвід участі в міжнародному соціалістичному русі. Результати цього дослідження вплинули на погляди та переконання Роберта Міхельса і стали каталізатором його ідейно-політичної еволюції. Ця праця Міхельса є ґрунтовним матеріалом для дослідження в теоретико-правовому аспекті, оскільки присвячена одному з найважливіших питань – формуванню, ролі та значенню лідерства в демократичному суспільстві.

Соціально-політичні перетворення в нашій країні сприяли відкриттю для української юридичної науки низки праць західних учених, у тому числі теоретиків елітарної моделі суспільства. Основні

ідеї елітарної теорії не відповідали марксистським уявленням про державний устрій, у зв'язку з чим у вітчизняній науці протягом багатьох десятиліть цю теорію сприймали як псевдонаукову й анти-демократичну. Праці елітистів у нашій країні не видавали, донедавна детально не аналізували їх творчість.

У сучасній українській політико-правовій науці проблемі лідерства й еліти присвячено багато наукових статей і праць. Дослідженню цієї проблеми присвячено роботи Б. Кухти, Н. Тонкоруквої, С. Дмитренка, В. Бебика. З-поміж російських науковців, що розробляли проблематику лідерства, слід відмітити праці Г. Ашина, Є. Охотського, Є. Єгорова-Гантмана, В. Левашова, О. Криштановської, О. Гаман-Голутвіної, Н. Лапіної, А. Чирикової. Стислу характеристику теорії елітарної демократії можна знайти в будь-якому підручнику з теорії держави та права, де йдеться про сучасні концепції держави, проте ґрунтовних досліджень концепції Р. Міхельса українськими та російськими науковцями зроблено не було. Крім перекладу уривків з основної праці Міхельса, виконані Зотовим та Малінкіним, варто зазначити працю П. Рахшміра «Идеи и люди. Политическая мысль первой половины XX века», в якій висвітлено основні ідеї теоретиків елітарної моделі побудови суспільства.

Отже, метою цієї статті є дослідження становлення лідерства в сучасному демократичному суспільстві згідно з політико-правовою концепцією Р. Міхельса. Завдання статті – дослідити лідерські тенденції в демократичному суспільстві відповідно до концепції Міхельса; проаналізувати й узагальнити адміністративні та технічні причини лідерства; обґрунтувати «закон залізної олігархії».

Питання поступового становлення елітарної частини населення в демократичному суспільстві нині є одним із ключових у більшості наукових досліджень. Демократичний режим у внутрішніх та міжнародних відносинах є невід'ємною цінністю цивілізації, проте нерозв'язаною лишається проблема поєднання «влади народу» з лідерськими прагненнями в суспільстві та причини виникнення таких прагнень. Якщо в партіях керівних класів олігархічна тенденція закладена в їх субстанцію, то революційні партії утворюються як заперечення прояву цієї тенденції. Проте і в них із часом виникають ознаки «олігархічного феномену», що є «доказом існування іма-

нентних олігархічних тенденцій у будь-якій організації людства, що прагне до досягнення певних цілей» [10, с. 11] Теоретики організаційної моделі побудови суспільства ухиляються від проблеми стратегічного становища еліти та лідера, які здійснюють владні повноваження в самій організації. Невирішеним залишається питання сумісності демократичних принципів із лідерськими тенденціями. Проблема виникнення, ролі та значення лідерства, а також місце організацій у державі займає центральне місце в концепції Міхельса.

У своїх працях учений на основі розвитку та функціональної побудови соціалістичної партії, використовуючи історичний підхід, доводить, що лідерські прагнення наявні в будь-якому суспільстві, й виводить закон «залізної олігархії», який, за його висновком, неминуче виявляється в демократичній формі державного устрою. Причини лідерських тенденцій у суспільстві Міхельс поділив на три основні групи: адміністративні та технічні причини, психологічні причини й інтелектуальний фактор. Розгляньмо адміністративні й технічні причини лідерства, які також умовно поділено на 2 підгрупи.

1. Необхідність організаційного устрою. У своїх дослідженнях Міхельс використовує погляди Вебера стосовно організаційної побудови суспільства та доводить неминучість появи організацій в умовах демократичного режиму. Учений вказує, що будь-який клас, який виставляє суспільству певні вимоги та прагне до реалізації комплексу визначених ідей, потребує організаційної структури. У будь-якому угрупованні, незалежно від цілей його створення (економічна, політична, просвітницька тощо), для досягнення мети діяльності потрібна сувора організація з розподілом функцій між членами угруповання. «Демократія немислима без організації» [10, с. 20]. Тільки з її допомогою воля індивідуумів перетворюється на колективну.

Принцип організації, що вимагає найменших зусиль і найбільшої економії енергії, – це зброя слабких у боротьбі із сильними, зазначає Р. Міхельс. Історичні приклади доводять, що саме неорганізованість, незгуртованість і небажання виконувати вказівки голови організації стали причиною провалу багатьох революцій та повстань. Р. Міхельс зауважує, що пролетарії – найслабший клас суспільства. І з цим слід погодитися, адже прості робітники мало чим можуть вплинути на хід

і результати рішень навіть місцевого значення. Ізольовані члени робітничого класу безпорадні перед економічно сильними та впливовими угрупованнями. Важливість і значущість робітничого класу та будь-якої спільноти прямопропорційна їх чисельній структурі. Але для представництва цієї чисельної сили необхідні організація та кооперація. «Принцип організації – абсолютна необхідна умова в політичній боротьбі мас» [10, с. 20].

У сучасному демократичному суспільстві на всіх етапах життя людина стикається з організаційними структурами, де панує чітка ієрархія, розписані правила діяльності й обов'язки учасників. Дитячий садок, школа, університет, гуртки, будь-які підприємства, установи, організації, держава загалом побудовані організаційно. «Сучасне суспільство і цивілізація функціонують та розквітають через організації» [8, с. 325]. Навіть якщо проголошують демократичні принципи рівності всіх членів організації, для досягнення певних цілей діяльності створюють комітети, підрозділи, призначають голову, виявляють компетентніших, кваліфікованіших та активніших учасників, що є початковим етапом прояву олігархії.

Фактор організації є важливим у здійсненні демократичної форми правління, проте саме він формує лідерів, уніфікує їх соціальні й особисті риси у зв'язку з організаційно-бюрократичними потребами. Лідерство має тенденцію до свого здійснення саме в контексті організованих груп.

2. Механічна і технічна неможливість прямого правління масами. Р. Міхельс наводить приклад прямого правління, розроблений М. Ріттінгхаузенем, німецьким політичним діячем, який уперше в своїй книзі «Безпосереднє законодавство, здійснене через народ» зробив спробу систематичного викладу безпосередньо демократичної системи. Критично ставлячись до принципу представницької демократії, вважаючи народних депутатів продажними, він вимагав народних ініціатив, волі народу та референдумів. За його демократичною системою народ повинен об'єднатися в секції (по 1000 громадян), які мають законодавче право, та безпосередньо обговорювати питання, даючи змогу виступити кожному оратору, а потім шляхом голосування прийняти рішення більшістю голосів. Погоджуючись із можливістю втілення теорії Ріттінгхаузена, Р. Міхельс

зазначає, що така модель демократії непридатна для держави з великою територією та численним населенням, оскільки технічно неможливо зібрати всіх мешканців для обговорення одного питання та вислухати кожного, адже навіть найкращий оратор не здатний підкорити аудиторію з десяти тисяч слухачів.

Створена спершу на принципі загальної рівності всіх учасників, організація, голова якої – всього лише слуга маси, в чій функції входить доведення рішень загалу до керівних органів і представництво інтересів організації, згодом потребує кваліфікованих і професійних членів, наслідком чого є виокремлення деяких учасників із маси та визнання їх лідерами. Як приклад такої тенденції Р. Міхельс наводить зародження та розвиток лейбористської партії у Великій Британії: зі збільшенням числа членів обов'язки делегатів від партії стали складнішими, виникла потреба в обранні кваліфікованих представників, оскільки для здійснення певної діяльності необхідні відповідні знання, індивідуальні здібності, володіння ораторським мистецтвом. Задля досягнення мети створювали школи для навчання кандидатів, куди обирали найгідніших членів партії.

Висновок щодо неминучості лідерства в будь-якому угрупованні Р. Міхельс робить, аналізуючи появу і розвиток політичних партій і громадських організацій на різних етапах розвитку суспільства. Специфічним атрибутом лідерства постає влада, яка поступово переходить від мас і концентрується тільки в руках лідерів. «Тому лідери, які спершу були не більше, ніж виконавчий орган колективної волі, невдовзі звільняють себе від маси та стають незалежними від її контролю» [10, с. 25].

«Влада залежить від організацій в основному, проте не повністю. Просто психологічна влада, як у Платона або Галілея, може існувати без будь-якої соціальної установи. Проте, як правило, навіть така влада не має значення, якщо вона не розповсюджується через церкву, політичну партію або аналогічний соціальний організм» [8, с. 325].

Міхельс вважає, що в кожній організації виражена тенденція до олігархії. «У кожній організації, чи то політичній партії, чи професійній спілці, дуже чітко проявляється аристократична тенденція» [10, с. 26]. Організаційний механізм із тенденцією до міцної структури приводить до сильних змін в організації мас, повністю корегуючи

позиції лідерів і керованих. Як результат організації кожна партія та професійна спілка стає поділеною на меншість керівників і більшість керованих.

З технічних та адміністративних причин, а не тільки для тактичних дій, сильна організація потребує відповідного сильного лідерства. Для демократії ж перша поява професійного лідера означає початок кінця та логічну неможливість репрезентативної системи. На користь своєї теорії Р. Міхельс наводить думку одного з прихильників демократії та основоположника принципу народного суверенітету Ж.-Ж. Руссо, який визначав народний уряд як здійснення загальної волі, а відтак він не може бути відчужений, а суверенність – як колективна концепція – може бути представлена тільки самим народом. Відповідно, народ, який надає право комусь себе представляти, вже не є вільним, не може вважатися суб'єктом влади [10, с. 31].

Міхельс погоджується з Робесп'єром, що розподіляв осіб, яким надано право здійснювати владу, на «представників людей», які не мають права на існування в демократичному суспільстві, оскільки воля народу не може бути представленою, та «агентів, яким люди надають повноваження зі здійснення влади». У такому випадку, зазначає Р. Міхельс, демократія з репрезентативною системою та монархія мало чим різняться, причому лише формою, оскільки за обох політичних форм правління народ делегує свою суверенність представникам, покладаючи на них обов'язки управління державою.

Із плином часу демократія розвивається й удосконалюється, внаслідок чого абсурдним стає, за словами Р. Міхельса, намагання представити та врахувати інтереси неоднорідної маси, розв'язуючи численні проблеми, які накопичуються повсякчас.

Безсумнівна демократизація суспільно-політичного життя більшості європейських країн, на думку Міхельса, дещо поверхова, виконує здебільшого функцію прикриття та має тенденції до олігархії. Дефіцит демократії, схильність до олігархії в буржуазних та аристократичних партіях – природні, проте виявлення таких тенденцій у демократичних і соціалістичних партіях, які своїм виникненням заперечують всі прояви олігархії, є доказом дії закону «залізної олігархії».

Один із головних дослідників учення Р. Міхельса Х.-Х. Лінс пропонує таку схему характеристики олігархії та процесу олігархічного перетворення організацій:

1. Поява лідерства.
2. Поява професійно стабілізованого лідерства.
3. Утворення бюрократії.
4. Централізація влади.
5. Переміщення цілей.
6. Посилення ідеологічної жорстокості.
7. Посилення відмінностей між лідерами та членами організації.
8. Обмеження прав членів організації.
9. Кооптація лідерів опозиції.
10. Віраж призову в члени класу [9, с. 213].

Демократія на сучасному етапі розвитку вже втратила своє першочергове значення як «влада народу», вона реалізується здебільшого через політичні партії – об'єднання громадян. Висунення окремих позапартійних кандидатів дає менше шансів на здобуття повноважень. Розглядаючи структуру влади в сучасному демократичному суспільстві, можна зробити висновок, що представництво вже позбавлено будь-якого змісту та не може вважатися прямим зв'язком між тими, хто обирає, та обраними. Процес обертається навколо трьох частин: представлені, партія, представники. І проміжна інстанція – партія – є настільки міцною, що стає непотрібною перша інстанція.

Лекційні курси Р. Міхельса насичені апологією елітизму та «вождизму». «Панувати повинні воля, наймогутніша вітальність однієї єдиної особи або свідомої меншості», – стверджував дослідник в одному зі своїх публічних виступів [7, с. 82]. Соціологічне дослідження політичних партій, на думку Міхельса, дозволяє розкрити олігархічні тенденції, які властиві сучасній демократії.

Учений окреслював замкнене коло демократії: демократія потребує організації, внаслідок чого неодмінно з'являється лідер або незначна меншість, яка бере на себе функції керування, що неминуче призводить до олігархії. Що більше розвинена організація (демократична держава, партія чи професійна спілка), то більше вона диференційована; що більше в ній членів, то слабший контроль із боку інших учасників організації. Ця залежність закладена в самій природі ор-

ганізації, це її суть, це наслідок демократії, коло, яке Міхельс назвав «залізним законом олігархії».

Учення Міхельса з його різкою критикою антидемократичного функціонування політичних партій і втратою віри в пролетаріат як революційний клас часто ототожнюють з ідеями фашизму та «вождизму», а також з їхніми негативними наслідками, у зв'язку з чим воно не стало популярним серед представників світової політичної думки. Проте з часом теорією елітарної демократії зацікавилися вчені, особливо американські дослідники, які вдало інтерпретували та розвинули ідеї лідерства.

На нашу думку, основні ідеї концепції Міхельса є актуальними в період становлення української державності. Усвідомлення, що організаційні утворення (партії, комітети, профспілки) є обов'язковою умовою функціонування демократії, а лідер – необхідний елемент соціальної структури суспільства, спонукатиме народ до обрання такого представника, який забезпечив би найкраще функціонування політичного організму. Організації діють у соціополітичній та економічній сферах, проте роль лідерів визначає процеси більшості організацій. Якісне лідерство забезпечує життєдіяльність та успіх групи чи організації.

Розглянуті в статті основні проблеми лідерських тенденцій у демократичному суспільстві є підґрунтям для майбутніх наукових досліджень у теоретико-правовій науці. Окремого аналізу потребують аспекти формування якісного лідерства в Україні та становлення професійної еліти як необхідного елемента демократичної системи й запоруки розвитку державності.

Список використаних джерел

1. Ашин Г. Политическое лидерство: оптимальный стиль / Г. Ашин // *Общественные науки и современность*. – 1993. – № 2. – С. 115–126.
2. Воротилин Е. А. История политических и правовых учений : учебник / Воротилин Е. А. – М. : Зерцало, 2006. – 556 с.
3. История политических и правовых учений : учебник / под ред. В. С. Нерсисянца. – М., 1996. – 722 с.
4. Карлейль Т. Теперь и прежде / Т. Карлейль ; сост., подгот. текста и примеч. Р. К. Медведевой. – М. : Республика, 1994. – 415 с.

5. Марченко М. Н. Теория государства и права : учебник / Марченко М. Н. – М. : Проспект, 2004. – 640 с.
6. Михельс Р. Демократическая аристократия и аристократическая демократия / Р. Михельс ; пер. А. А. Зотов // Социологические исследования. – 2000. – № 1. – С. 107–116.
7. Рахшмир П. Ю. Идеи и люди. Политическая мысль первой половины XX века. – 2-е изд., перераб. / П. Ю. Рахшмир. – Пермь : Изд-во Перм. ун-та, 2001. – 272 с.
8. Farazmand A. The Elite Question: Toward a Normative Elite Theory of Organization / A. Farazmand // Society. – 1999. – № 31. – P. 321–360.
9. Valderrama R. C. Robert Michels y las teorías elitista competitivas de la democracia Entelequia / R. C. Valderrama // Revista Interdisciplinar. – 2008. – № 6. – P. 207–242.
10. Michels R. Political parties. A Sociological Study on the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy / Michels R. – Kitchener : Batoche books, 2001. – 276 p.